

R E C E N Z J A

PRACY DOKTORSKIEJ MGR KATARZYNY LEŚNIEWSKIEJ GEOGRAFICZNO-POLITYCZNE UWARUNKOWANIASYTUACJI MNIEJSZOŚCI POLSKIEJ NA LITWIE I ŁOTWIE PO 1990 ROKU

Przedstawiona do recenzji, stosunkowo obszerna praca doktorska mgr Katarzyny Leśniewskiej, wykonana została pod kierunkiem prof. dr hab. Marka Sobczyńskiego, przy udziale promotora pomocniczego dr hab. Marka Barwińskiego, prof. Uniwersytetu Łódzkiego, w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych na Wydziale Nauk Geograficznych tej uczelni. Podjęta tematyka badań jest powiązana bezpośrednio z charakterystykami przestrzennymi wybranych grup ludności (mniejszości narodowe) w skali krajów ich zamieszkania oraz przestrzenną analizą zachowań politycznych i społeczno-gospodarczych tych populacji wraz z oceną skutków, co zdecydowanie sytuuje recenzowaną dysertację w zakresie nauk geograficznych.

Tytuł pracy jest zapowiedzią podjęcia dyskusji naukowej nad ciągle aktualną kwestią miejsca i roli mniejszości narodowych w funkcjonowaniu struktur społeczno-politycznych i gospodarczych poszczególnych państw oraz ich znaczenia dla relacji polityczno-ekonomicznych zainteresowanych państw.

Układ, zakres, treść i tezy pracy

Praca liczy łącznie 311 stron, z tego 278 stron to część merytoryczna, łącznie ze spisem treści, wykazami skrótów i wykorzystanej literatury oraz zestawieniami map, fotografii i tabel. Autorka podzieliła swoją dysertację na siedem rozdziałów, zawierających również *Wstęp* (rozdział 1) i *Wnioski* (rozdział 7). W części wprowadzającej (rozdział 1) omówiono

kwestie terminologiczne i definicyjne związane z mniejszościami narodowymi, określono cele pracy oraz sformułowano hipotezy badawcze. Omówiono metody badawcze, zwracając uwagę na zagadnienie trudności z utrzymaniem obiektywności badań w wypadku gdy ich przedmiotem są mniejszości narodowe. Część wprowadzającą zamyka ocena dotychczasowego stanu badań nad mniejszością polską na Litwie i Łotwie, sprowadzająca się do stwierdzenia, że „...mimo licznych opracowań odnoszących się do problematyki mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie, nadal brakuje prac dotyczących współczesnej sytuacji tej społeczności naświetlonej z punktu widzenia geograficzno-politycznego (...) a zwłaszcza analizy porównawczej sytuacji Polaków na Litwie i Łotwie” (s. 31). Można to stwierdzenie potraktować jako uzasadnienie celowości podjęcia tematu.

W kolejnych rozdziałach Autorka omawia i analizuje następujące zagadnienia: zarys genezy i dziejów Polaków na Litwie i Łotwie do roku 1990 (rozdział 2), aktualne rozmieszczenie i liczebność Polaków na Litwie i Łotwie oraz zmiany w 21. wieku (rozdział 3), uwarunkowania polityczne tych zmian po 1990 roku (rozdział 4), działalność organizacyjna Polaków na Litwie i Łotwie (rozdział 5). Charakter podsumowujący i uogólniający ma rozdział 5 (*studium porównawcze sytuacji politycznej i społecznej mniejszości...*), a zamyka pracę rozdział 7, w którym odniesiono się do celów pracy i hipotez sformułowanych na wstępie.

Załączona do pracy dokumentacja (lista źródeł tradycyjnych i internetowych, aneks zawierający 28 fotografii odnoszących się do treści pracy oraz bardzo rozbudowana Bibliografia (licząca prawie 250 pozycji) potwierdza rzetelność naukową i badawczą Autorki równocześnie umożliwia czytelnikowi samodzielny ocenę materiałów zebranych w toku przygotowywania dysertacji doktorskiej.

Jeśli chodzi o literaturę wykorzystaną podczas pisania dysertacji, Doktorantka oparła się przeważająco na pozycjach polskich (do pewnego stopnia jest to zrozumiałe), w zdecydowanie mniejszym stopniu powoływane są anglojęzyczne prace litewskie i łotewskie (około 7% ogółu przywoływanych prac). Mankamentem opracowania jest niedobór tekstów w języku litewskim i łotewskim, a także prawie zupełny brak prac spoza naukowego środowiska polskiego i litewsko-łotewskiego (innej niż polska, litewska lub łotewska literatury jest łącznie około 25 pozycji, co daje zaledwie 10% całości bibliografii). Jest to o tyle istotne, że zewnętrzne (czytaj: pochodzące spoza Polski) opinie i badania, oceniające i waloryzujące relacje mniejszościowe poza granicami Polski, mogą mieć istotny walor porównawczy i umożliwiać formułowanie zobiektywizowanych ocen również sytuacji mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie (tylko jedna praca z rosyjskojęzycznego kręgu

naukowego, także w języku polskim)¹. Włączenie do krytycznej analizy literatury opracowań zewnętrznych, spoza polskiego i „bałtyckiego” obszaru badań naukowych, w wiążący sposób może potwierdzać lub poddawać w wątpliwość wyniki osiągnięte w podjętej przez Autorkę dysertacji. Szkoda, że przeprowadzona w tym szeroki opracowania krytyczna analiza literatury nie została w większym stopniu wzbogacona o prace spoza Polski. Dodatkowo, do wykorzystanej bibliografii zaliczono również dużo pozycji typowo materiałowych, co w istotnym stopniu obniża znaczenie tego zestawienia w kontekście przeglądowym (znalazło się tu m. in. powołanie na całą *Encyklopedię Britannica*).

Po zapoznaniu się z całością opracowania stwierdzam, że recenzowana praca doktorska **ma czytelny i logiczny układ**. Zakres opracowania, cele i tezy pracy przedstawione w części wstępnej, mają jasną i prawidłową formę, zastrzeżenia budzi dobór prac do przeglądowej analizy literaturowej. W kolejnych rozdziałach, tworzących dobrze uzasadnioną merytorycznie całość, rozwinięto poszczególne zagadnienia, zarówno teoretyczne jak i badawczo-analityczne, wykazując, że cele pracy (jakkolwiek wymagające lepszego sformułowania) zostały osiągnięte, a hipotezy zweryfikowane.

Merytoryczna ocena pracy

W recenzowanej pracy doktorskiej podjęto zagadnienie funkcjonowania mniejszości polskiej w dwóch krajach bałtyckich – Litwie i Łotwie w kontekście przestrzennym (geograficznym) oraz politycznym. Zadanie, którego podjęła się Autorka jest o tyle trudne, że geneza obu mniejszości na głębokie i bardzo skomplikowane podłoże historyczne, a w związku z tym była i ciągle jest przedmiotem zarówno analiz historycznych (dzieje Polski i Litwy od najdawniejszych czasów), jak i politycznych (stosunki polityczne państw zainteresowanych i ościennych – Rosja, Niemcy, wcześniej ZSRR, a nawet innych jak Szwecja, Dania czy Estonia, Wlk. Brytania, USA), wreszcie społeczno-kulturowych i gospodarczych. Powstała ogromna liczba prac zarówno naukowych jak i popularno-naukowych, również propagandowych, spośród których samo wyselekcjonowanie

¹ Można wskazać liczne prace o wartości historycznej, w których np. kwestie ilościowe, ale i społeczno-gospodarcze, dotyczące różnych narodowości mieszkających w krajach bałtyckich, w tym na Łotwie i Litwie, są dosyć szczegółowo analizowane, np.: F. Mager, *Kurland. Eine allgemeine Siedlungs-, Verkehrs- und Wirtschaftsgeographie*, Hamburg 1920. Veröffentlichungen des Geographisches Institutes der Albertus-Universität zu Königsberg, Heft 2, ss. 231. Jest też wiele naukowych opracowań współczesnych, przedstawiających szerszy kontekst mniejszości polskiej w obu krajach, np.: Á. Németh, Á. Léphaft, *Ethnic Structure and Minority Rights in the interwar and post-Soviet Estonia and Latvia* http://kv.sapientia.ro/data/miremir_pres/nemeth_lephaft.pdf; U. Ozolins, The Impact of European Accession upon Language Policy in

wartościowego merytorycznie materiału jest wyzwaniem o dużym znaczeniu naukowym (patrz uwaga z przypisem 1). W tym kontekście przedmiotem podjętych w dysertacji prac badawczych są „uwarunkowania geograficzno-polityczne ich sytuacji (mniejszości polskiej, Polaków na Litwie i Łotwie – sformułowanie recenzenta) na tle przemian politycznych zachodzących po 1990 roku.” Badania dotyczyły okresu po 1990 roku (1990-2013) i obejmowały oba kraje bałtyckie – Litwę i Łotwę.

Mam zastrzeżenia co do sformułowania niektórych celów pracy - Autorka ujmuje je następująco: „analiza przyczyn i konsekwencji zmian rozmieszczenia o raz liczebności mniejszości polskiej na obszarze Litwy i Łotwy”, „zbadanie aktywności i zróżnicowania środowiska polskiego na Litwie i Łotwie oraz jego relacji z państwem zamieszkania oraz narodami dominującymi”, „analiza porównawcza zmian sytuacji politycznej i społecznej ludności polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku.” Jak wiadomo, celem pracy naukowej nie jest sam proces badania zjawisk i materiałów, lecz ocena (najlepiej krytyczna, możliwie zobjektywizowana) wyników badań. Niestety, w dalszej części Jej pracy w wielu miejscach można zauważyć koncentrację na analizowaniu, relacjonowaniu i opisywaniu, natomiast mniej jest krytycznych ocen i zracjonalizowanych wniosków wynikających z przeprowadzonych badań i kwerend. Co interesujące również w części 7 dysertacji (*Wnioski*) Doktorantka cytuje sformułowane na wstępie cele badawcze (s. 244), stwierdzając, że poprzez badania je zrealizowała – umożliwiły one analizę przyczyn i konsekwencji, określenie wpływu zmian sytuacji politycznej na położenie mniejszości, zbadanie aktywności i analizę porównawczą zmian w sytuacji społeczno-politycznej. Nieco ironizując, badanie umożliwiło analizę i zbadanie...

Tylko cel pracy, sformułowany jako „określenie wpływu zmian sytuacji politycznej na położenie mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie” odpowiada zasadom prowadzenia wywodu o charakterze naukowym. Na szczęście, z innych części dysertacji wynika, że Autorka nie tylko wypełnia treść opisem badań i analiz nad zjawiskami związanymi z funkcjonowaniem mniejszości polskiej w obu krajach bałtyckich, ale również dokonuje wartościowych ocen i podejmuje próby uogólnień, które mają wartość naukową.

Wychodząc z tak ujętych celów pracy, Autorka wyprowadziła dwie hipotezy badawcze. Pierwsza wiąże się z założeniem, że głównym czynnikiem kształtowania sytuacji mniejszości polskiej w obu krajach jest odzyskanie przez nie niepodległości, a konsekwencją tej politycznej zmiany jest wzrost aktywności instytucjonalnej Polaków. Natomiast druga,

the Baltic States, *Language Policy* 2: s. 217–238, 2003; Nemeth, A., Ethnic diversity and its spatial change in Latvia, 1897–2011, *Post-Soviet Affairs* vol. 29 no. 5 (2013), s. 404-438.

wyprowadza różnice w poziomie aktywności społeczno-politycznej mniejszości polskiej w obu krajach ze znaczącej odmienności ich potencjałów demograficznych, a co za tym idzie również i politycznych.

Prawdziwość pierwszej hipotezy jest generalnie weryfikowana w rozdziale czwartym (*Uwarunkowania polityczne zmian sytuacji mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku*) poprzez analizę reakcji polskiej mniejszości na uzyskanie niepodległości przez Litwę i Łotwę, badanie zmian w sytuacji mniejszości polskiej w kontekście stosunków politycznych obu państw z Polską i porównawcza analiza statusu prawnego mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie. Druga hipoteza została zweryfikowana w rozdziale piątym (*Działalność organizacyjna Polaków na Litwie i Łotwie po 1990 roku*) poprzez zestawienia organizacji społecznych, analizę szkolnictwa mniejszościowego oraz badanie działalności i aktywności politycznej mniejszości polskiej w obu krajach. Porównanie sytuacji społeczno-politycznej mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie zostało ujęte syntetycznie w rozdziale 6 (*Studium porównawcze sytuacji politycznej i społecznej mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie po 1990 roku*). Doktorantka stwierdza, że obie grupy zasadniczo różnią się pod względem potencjału demograficznego (znaczący i niewielki) i formy zasiedlenia (zwarty obszar i rozproszone grupy), intensywności działalności społeczno-politycznej jak i sytuacji w relacji do całego społeczeństwa litewskiego i łotewskiego oraz do ich struktur rządzących. Dobry obraz tych różnic można uzyskać z analizy zawartości tab. 24 (*Porównanie współczesnej sytuacji mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie w świetle wybranych dokumentów MSZ RP dotyczących Polaków za granicą*) oraz tab. 25 (*Porównanie współczesnej sytuacji Polaków na Litwie i Łotwie według wybranych kryteriów geograficznych, politycznych i społecznych*), której treść wskazuje na istotne różnice w położeniu społeczno-politycznym mniejszości polskiej w obu krajach. Różnice te potwierdzają również formułowane w trakcie badania jakościowego opinie respondentów na temat najbardziej istotnych dla funkcjonowania mniejszości kwestii (ryc. 51 *Zróznicowanie ocen poszczególnych cech obrazujących współczesną sytuację Polaków na Litwie i Łotwie wg wybranych kryteriów*). Wyprowadzony z badania wniosek o odmiennym tempie procesów asymilacyjnych mniejszości polskiej na Litwie (wolne tempo, umacnianie się struktur mniejszościowych) i Łotwie (szybkie tempo i stopniowy zanik aktywności w ruchu mniejszościowym) jest dobrze udokumentowany i potwierdzony przez badania Doktorantki. W mojej opinii mniejszą wagę naukową mają wnioski wspólne dla sytuacji Polaków na Litwie i Łotwie (s. 245), chociaż opinia o również migracyjnym podłożu spadku liczebności mniejszości polskiej w obu krajach (poza procesami asymilacji) to ważny wniosek o charakterze polityczno-społecznym, zwracający uwagę na

analogie położenia demograficznego mniejszości polskiej w obu krajach z masowym charakterem odpływu migracyjnego z Polski, jak również z peryferyjnym charakterem obszarów, w których mniejszość polska koncentruje się w obu krajach (dalsze otoczenie wiejskie Wilna [Litwa], Inflanty Polskie [Łatgalia], okolice Dyneburga [Daugavpils, Łotwa]), co sprzyja nasilonemu odpływowi migracyjnemu zarówno wewnętrznemu jak i zagranicznemu. Istotne znaczenie ma również wniosek o „podtrzymującym” charakterze wsparcia finansowego płynącego z Polski dla zorganizowanych form działalności mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie.

Warto też zwrócić uwagę na stronę metodologiczną dysertacji – wprawdzie Autorka wymienia sporo metod badawczych, które zastosowała (s. 9), to jednak w praktyce oparła się na badaniu jakościowym (ankieta z pilotażem). Samo badanie ma dosyć standardowy charakter i nie jest niczym nowym w tego typu problematyce badawczej (wywiady pogłębione, uczestniczące, weryfikacja terenowa itd.). **Zarówno samo badanie, weryfikujące zasadność obu stawianych hipotez, jak i analiza wyników** (ma ona charakter ilościowy, zastosowane metody są stosunkowo proste i nie wymagały bardziej wysublimowanych narzędzi analizy statystycznej) - **charakteryzują się dobrym poziomem naukowym, a część podsumowująca rozdziały badawcze** (rozdział 6 Studium porównawcze, s. 234-243) **zawiera sporo wniosków, które można uznać za wkład Doktorantki w rozwój nauki.**

Ogólnie biorąc, poza przedstawionymi wyżej zastrzeżeniami, potwierdzam wysoki poziom merytoryczny dysertacji jako całego dzieła. Na podstawie generalnie prawidłowo przeprowadzonej analizy naukowej rozległego materiału źródłowego oraz klarownie przedstawionego problemu badawczego – uzasadnione jest formułowanie wniosków ogólnych, wyprowadzonych z weryfikacji tez badawczych pracy o kluczowym znaczeniu zmiany politycznej związanej z uzyskaniem niepodległości przez Litwę i Łotwę oraz wpływie zasadniczej różnicy w wielkości potencjału demograficznego mniejszości polskiej na Litwie i Łotwie - na poziom i zakres ich aktywności.

Ocena formalnej strony pracy

Wprawdzie strona formalna recenzowanej dysertacji doktorskiej nie wzbudza poważniejszych zastrzeżeń, jednak można w tekście znaleźć dosyć sporo denerwujących niedociągnięć stylistycznych. Wybrałem tylko kilka przykładów, ale potknięć jest znacznie więcej:

- s. 7, 8, 15 (dwa razy), 16 i inne miejsca – powtarzane sformułowanie „niniejszej pracy” – to typowy zwrot ze slangu urzędowo-prawnego. Autorka nie musi zapewniać wielokrotnie, że w tekście, który pisze chodzi o Jej pracę. Sama (?) ją przecież napisała.

- s. 14 i dalej – „w tym miejscu należy zauważyć...”, „warto wspomnieć w tym miejscu...”

- s. 16 i następne – powtórzenia: „Badania nad mniejszościami narodowymi,...”, kolejne zdanie: „Badania nad mniejszościami narodowymi...”

- s. 16 – rozdziały i podrozdziały w żadnym wypadku nie powinny kończyć się „wylizankami” lub „punktami”. Każda lista, jako swojego rodzaju strukturalizacja, wymaga komentarza.

- s. 18 i inne: niefortunne sformułowania typu: „... , co wielokrotnie uniemożliwia jakikolwiek dialog”. Chodzi o różne sytuacje, w których dialog jest niemożliwy, czy o dużą liczbę zdarzeń, w których nie można prowadzić dialogu?

Moje zastrzeżenia budzi również strona ilustracyjna pracy, a w szczególności dobór materiału kartograficznego. Brakuje np. mapy porównującej, za pomocą tej samej metody kartograficznej, udział mniejszości w ogólnej populacji Litwy i Łotwy wg lokalnych jednostek administracyjnych (kartogram, jest to znaczący przedmiot analizy w pracy) oraz ich potencjał ilościowy (kartodiagram), brakuje mapy pokazującej rozmieszczenie mniejszości polskiej w obu krajach na tle innych mniejszości (można by wskazać wielokulturowy charakter niektórych obszarów z mniejszością polską (Łotwa) i monokulturowy (Litwa). Merytorycznie, szczególnie w naukowym środowisku geograficznym, niedopuszczalne interpretacyjnie są mapy (np. ryc. 40, 42), które w sposób powierzchniowy (kartogram) przedstawiają zjawiska w wartościach bezwzględnych (powinny mieć formę kartodiagramu). Jest to znaczący błąd również w sensie interpretacyjnym gdyż uniemożliwia zobiektywizowaną ocenę natężenia zjawiska i jest mylący w oszacowaniu zróżnicowania jego rozmieszczenia w przestrzeni (powinny być skalowane kartodiagramy). Szczęśliwie w tekście pracy Autorka nie próbuje interpretować merytorycznie treści swoich map.

Natomiast prawie zupełnie nie ma w pracy błędów korektorskich, co w aktualnych warunkach prawie codziennej niestaranności w tym zakresie (korekta komputerowa) należy uznać za znaczącą zaletę opracowania. Ogólnie biorąc stwierdzam, że praca doktorska mgr Katarzyny Leśniewskiej prezentuje wysoki poziom formalny (poza zastrzeżeniami co do opracowań kartograficznych i stylu niektórych części opracowania) i jako tekst naukowy nie większych budzi zastrzeżeń.

Wnioski

Generalnie, za najcenniejszą część pracy uważam rozdział piąty (5 *Działalność organizacyjna Polaków...*) i szósty (6 *Studium porównawcze sytuacji politycznej i społecznej mniejszości polskiej...*), w których Autorka ocenia porównawczo działalność organizacyjną Polaków na Litwie i Łotwie zarówno w zakresie poziomu zorganizowania oraz form aktywności społecznej i politycznej, jak i poziomu i oddziaływania szkolnictwa mniejszościowego. Wyprowadzone na tej podstawie wnioski o charakterze syntetycznym, dotyczące znaczenia potencjału demograficznego mniejszości jak i znaczenia działań koncentrujących się na jego podtrzymywaniu dla utrzymania potencjału społeczno-gospodarczego i związanego z nim znaczenia politycznego – mają zarówno znaczenia praktyczne, jak i są istotne z naukowego punktu widzenia, jako wkład Doktorantki w rozwój geografii politycznej.

Podsumowując, w mojej opinii praca doktorska mgr Katarzyny Leśniewskiej **spełnia wymogi stawiane tego rodzaju rozprawom naukowym i może być podstawą do prowadzenia przez Radę Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego dalszych czynności związanych z uzyskaniem przez jej Autorkę stopnia doktora nauk geograficznych.**

(prof. zw. dr hab. Krystian Heffner)